

UOT 159.9

Q.Q.Əzizov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
azizov.qulam@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TƏFƏKKÜR KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

Açar sözlər: təfəkkür keyfiyyətləri, tənqidi təfəkkür, obrazlı təfəkkür, ağılın müstəqilliyi və çevikliyi, fikri əməliyyatlar, sadə ümumiləşdirmə

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətlərinin təzahür formaları və inkişaf xüsusiyyətləri haqqında müəllifin bəzi mülahizələri öz əksini tapmışdır. Uşaqlarda təfəkkürün tənqidliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və s. keyfiyyətlər təhlil edilir, onların inkişaf dinamikası müəyyənləşdirilir.

G.G.Азизов

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ключевые слова: мыслительные качества, критическое мышление, образное мышление, самостоятельность и гибкость ума, мыслительные операции, простое обобщение

В статье нашли отражение некоторые высказывания автора о формах проявления и особенностях развития мыслительных качеств детей дошкольного возраста. Проанализированы такие качества, как критичность мышления, самостоятельность, гибкость ума и т.п., была определена динамика их развития.

G.G.Azizov

MANIFESTATION FORMS OF COGITATIVE QUALITIES IN PRESCHOOL CHILDREN

Keywords: cogitative qualities, critical cogitation, figurative cogitation, independence and agility of mind, mental operations, basic generalization

Some statements of the author about the manifestation forms and developmental characteristics of cogitative qualities in preschool children are depicted in the article. Qualities like critical child cogitation, independence, and agility of cogitation are analyzed and their developmental dynamics identified.

Uşaq dünyaya gələrkən hazır təfəkkür keyfiyyətləri ilə doğulmur. Təfəkkür keyfiyyətləri bir sıra amillərin təsiri ilə (ailədə, bağçada həmyaşdlar

və yaşlılarla ünsiyyətdə) təşəkkül tapıb tədricən inkişaf edir. Uşaq hər şeydən əvvəl fiziki cəhətdən inkişaf etməyə başlayır. Onun bütün bədən üzvləri ilə yanaşı olaraq sinir sistemi də formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, uşaqda təfəkkür keyfiyyətləri sadə ümumiləşdirmə, hadisələrə tənqidi münasibət, müstəqillik şəklində özünü biruzə verir, həyat şəraiti və tərbiyənin təsiri ilə inkişaf edir. Bir yaşlı uşaq ətraf aləmin cism və hadisələrini duyur və qavrayır, tədricən həyat təcrübəsi əldə edir, cismlərlə yaxından tanış olmağa başlayır. Bütün bunlar göstərir ki, körpəlik dövründə uşaqlar müəyyən ümumiləşdirməyə əl atır, təhlil-tərkiyədən, müstəqil əməli düşüncələrdən, tənqidi təfəkkürdən və digər fikri əməliyyatlardan istifadə edir. Belə ilkin ümumiləşdirmələr özünü hərəkətlərdə büruzə verir. Həmin ilk ümumiləşdirmə körpəlik dövründə uşağın bir sıra əməli məsələləri həll etməsinə imkan verir.

Fikri əməliyyatlar nəticəsində uşaqlarda təfəkkürün tənqidliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və s. keyfiyyətləri yaranır. Uşaqda təfəkkürün ilk təzahür forması məsələsi barədə psixoloqlar arasında rəy müxtəlifliyi vardır. Bəzilərinin fikrincə, cismi sadəcə tanıma təfəkkürün ilkin təzahür forması, təfəkkürün başlanğıcı sayılmalıdır. Əgər bu fikirlə razılaşsaq, təfəkkürün ilk əlamətlərini daha əvvəllərə, hətta, 3-cü, 4-cü aylara aparıb çıxarmalıdır. Çünki həmin dövrdə artıq bəzi cismləri, öz anasını, ən yaxın adamını tanıya bilir, hətta anasının verdiyi yeməyi ağızına tərəf aparır. Deməli, onlarda ətrafdakı adamlara, cismlərə bələdləşmə refleksi özünü göstərir. Lakin bunu hələ təfəkkür adlandırmaq doğru deyildir. Çünki, təfəkkür ətraf aləmə bələd olmağın ən yüksək formasıdır. Buna görə də onu sadə bələdləşmə refleksi ilə eyniləşdirmək olmaz.

Həqiqi fikri fəaliyyət körpəlik dövründə, əməli hərəkətlər zəminində baş verir. Həmin dövrdən başlayaraq uşaq cismləri sadəcə olaraq əlləşdirmək, onlarla oynamaq mərhələsindən cismlərlə əməli iş aparmaq mərhələsinə keçir. Məsələn, o, kubikləri üst-üstə yığıb ev tikir, ayrı-ayrı əşyaların: qaşığın, stəkanın və s. harada işləndiyini aydınlaşdırır, onlardan sadə şəkildə istifadə etməyə başlayır. Bunların nəticəsində uşaq cismlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkar edir, onların yeni xassələrini dərk edir.

Müşahidələr göstərir ki, təfəkkür keyfiyyətləri uşağın müxtəlif yaş dövrlərində özünü göstərir. Uşaq yeridikdə müxtəlif cismlərə toxunur, onları əlləşdirir, hərəkətə gətirməyə çalışır. Bəzən bu cismlər uşağın hərəkətinə mane olur. Bu zaman uşaq qarşısına çıxan əngəli aradan qaldırmaq, yaranmış vəziyyətdən yaxa qurtarmaq üçün yol və vasitələr axtarmağa məcbur olur. İlk vaxtlar uşaq belə məsələləri yaşlıları təqlid etmək yolu ilə həll edir. Məsələn, şkaflın, çarpayının altında olan bir əşyanı yaşlıların çubuqla çıxartdıqlarını gördükdə, uşaq da ondan istifadə edir. Sadə cümlələrlə qarşılıqlı münasibət də uşaq ağılının sonrakı inkişafında mühüm rol oynayır. Bunu şərti olaraq uşaq təfəkkürünün inkişafında ilkin təqlid mərhələsi adlandırmaq olar. Belə təqlid onun həyat təcrübəsini zənginləşdirməyə başlayır.

Təfəkkür keyfiyyətlərinə yiyələnən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar daim axtarırlara can atır. Hər bir hadisədə, fikirdə bir qanunauyğunluq axtarır, təhlil-tərkib aparır, səhvləri təfəkkür süzgəcindən keçirərək düzəldir. Buna görə də məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətləri, ona təsir edən amilləri, təlim-tərbiyə prosesində onların inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmək, təlim və tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltmək nöqtəyi-nəzərdən də çox əhəmiyyətlidir.

Uşağın qazandığı həyat təcrübəsi onun təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Burada cism və hadisələrin təsiri ilə yanaşı, yaşlılarla ünsiyyət və onların tərbiyəvi təsiri daha böyük rol oynayır. Yaşlılar uşağa müxtəlif tapşırıqlar verir, onun qarşısına bu və ya digər məsələ qoyur, bu məsələnin həll edilməsi yollarını və s. göstərir. Bunlar isə uşağa cismləri, onların xassələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirməyə imkan verir. Uşaq yaşlı adamların göstərişinə, izahatına uyğun olaraq hərəkət etməyi öyrənir. Bu da onların ağıllı hərəkətlərinin əsasını təşkil edir. Deməli, müəyyən yaşda uşağın ağıllı hərəkəti onda aqlın yetkinliyinin nəticəsi deyil, şüurlu və ya qeyri-şüuri olaraq müəyyən hərəkətlərə yiyələnmək, onları mənimsəməklə bağlıdır.

Uşaqlarda təfəkkürün daxili planda inkişafı başlıca olaraq *intellektual əməliyyatların inkişafı və anlayışların formalaşması* olmaqla, iki əsas istiqamətdə gedir. Bu yaş dövründə uşaqlar onlara verilən sadə məsələləri əqli planda deyil, praktik əməli planda yerinə yetirirlər. Uşaqlar forma və rəngi qavrayır, əşyaları bu əlamətlər əsasında fərqləndirməyi bacarırlar. Əşyaları əlamətlər əsasında qruplaşdırarkən onlar ilk növbədə, ölçü və rəng əlamətlərinə üstünlük verirlər.

Uşaqlarda əyani obrazlı təfəkkürün inkişafı ilk uşaqlıq dövrünün sonundan başlayır. Bu özünü iki əsas hadisə – *elementar özünüdərkətmənin yaranması və ixtiyari özünü tənzimləmə* fonunda baş verir. Görkəmli psixoloq J.Piaje qeyd edirdi ki, bu yaş dövründə uşaqların təfəkkürünün, fikri əməliyyatlarının strukturunda eqosentrizm (başqa nöqtəyi-nəzərdə dura bilməmək) əsas yer tutur. J.Piaje 3-4 yaşlı uşaqlarla keçirdiyi eksperimentlər zamanı bu qənaətə gəlmişdir ki, onlar mühakimə yürütməkdə acizdirlər. 5-6 yaşlı uşaqlar artıq məktəb təliminə hazırlanır və bir çox düşüncələrə sahib olurlar. Lakin bununla belə, yenə də onlarda tənqidi təfəkkürün inkişafına böyük ehtiyac var.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkürün formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. *Birinci mərhələdə* uşaq heç bir ümumi müddəaya istinad etmir, öz fikrini əsaslandırır. Əgər bəzi hallarda fikrini əsaslandırırırsa, bu da təsadüfi səciyyə daşıyır. *İkinci mərhələdə* uşaq artıq müəyyən ümumi müddəaya istinad edir. Lakin uşağın əsaslandığı ümumi müddəə hələ real gerçəkliyi düzgün əks etdirmir. Bu dövrdə uşaq öz qərarını əsaslandırmaq üçün bəzi ümumiləşdirmələrə istinad edir. Amma həmin ümumiləşdirmələr də təsadüfi, zahiri əlamətlər əsasında edilir. *Üçüncü mərhələdə* isə uşaq gerçəkliyin az-çox

mühüm əlamətlərini əks etdirmək əsasında əmələ gəlmiş ümumi müddəalara istinad edir. Lakin bu müddəa da mümkün halları əhatə etmir. Çünki, bağça yaşlı uşaqların təfəkkürünün əsas məzmununu konkret cismlərin surətləri təşkil edir. Bu onunla əlaqədardır ki, uşaqların çıxardıqları ümumi nəticələr, mənimsənilən məfhumlar, ümumi müddəalar, ayrı-ayrı faktlarla sıx surətdə bağlı olur. Uşaqların malik olduqları məfhumların məzmununa ilk dəfə cisimdə bilavasitə qavradıqları əyani əlamətlər daxil olur. Uşaqlar ümumi müddəanı ancaq o zaman anlaya bilirlər ki, həmin müddəa ayrı-ayrı nümunələrlə, xüsusi misallarla konkretləşmiş olsun.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda cism və hadisələr haqqında fikirlər əsasən konkret hadisələrlə daha asan izah olunur. Burada nümunələr, misallar əsas rol oynayır. Uşaqlarda təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafında Azərbaycan tapmacalarından, yanıltmaclardan da geniş istifadə etmək olar. Tapmaca və yanıltmaclar uşaqların yaddaşını, nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların təfəkkür keyfiyyətlərini formalaşdırır. Uşaqlar tədricən cismlərin adlarını öyrənir, onların ifadə etdiyi mənanı mənimsəyir və ilk məntiqi ümumiləşdirməyə imkan tapırlar. Onlar əldə etdikləri biliklər əsasında həmin cism və hadisələri ümumiləşdirməyi, təhlil, tərkib və müqayisə etməyi öyrənir, sadə əqli əməliyyatlar aparırlar.

Uşağın təfəkkür keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə onu ətraf aləmlə tanış edərkən təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında dolğun məlumat verilməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bağça yaşlı uşağın həyat təcrübəsi çox məhdud, təfəkkürü isə konkret xarakter daşıyır. Ona görə də uşağa verilən hər bir izahat müəyyən konkret material əsasında olmalıdır.

Tərbiyəçi bilməlidir ki, uşağa sadəcə olaraq müəyyən məlumat vermək, ayrı-ayrı faktları yadında saxlamasına nail olmaq təfəkkürün düzgün inkişafını hələ təmin etmir. Təfəkkür məqsədə yönəlmiş fəal psixi proses olduğu üçün uşağın qarşısına müəyyən vəzifələr qoymaq, müxtəlif məsələləri həll etmələrinə nail olmaq faydalıdır. Buna görə də uşağın düşünməsi üçün onun qarşısına yeni məsələ qoymaq lazımdır. Məsələnin həlli prosesində uşaq malik olduğu biliklərə əsaslanır, onları yeni şəraitə tətbiq edir.

Uşaqların təfəkkür keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onların bütün psixi xüsusiyyətlərini səfərbər etmək lazımdır. Bu, istər valideyndən, istərsə də tərbiyəçidən o qədər də ciddi əmək və ayrıca vaxt tələb etmir. Bunun üçün düşündürücü suallar vermək, uşaqdan həmin düşündürücü suala tənqidi yanaşmağı tələb etmək lazımdır.

Uşaqların yaş xüsusiyyətlərindən, bilik səviyyələrindən, təcrübələrindən asılı olaraq təfəkkür sahəsində fərdi fərqlər özünü göstərir. Tənqidi təfəkkür orta və böyük qruplarda olan uşaqlarda mövcüddür. Lakin onun təzahürü və inkişafı üçün qarşıya ümumi xarakterli məqsədin qoyulması kifayət deyildir. Həmin imkanları gerçəkləşdirmək üçün daha konkret xarakter daşıyan suallara,

vasitələrə əl atmaq lazımdır. Bu yaşda uşaqlar özünütənqid, yoldaşlarının, başqalarının fikirlərini ölçüb-biçməyə daha çox meyil göstərirlər. Lakin, uşaqlar bilməlidirlər ki, bir hadisəni, fikri, tərbiyəçinin, ananın, atanın, yoldaşlarının dediklərini tənqid etmək üçün oradakı fikirləri dərinlən öyrənmək, onlara intellektual cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Tənqidi təfəkkür uşaqları həqiqətə yaxınlaşdırır. Onlarda düzlük, doğruçuluq, ədalət, elmilik kimi əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır. Uşaqlar bilməlidirlər ki, tənqid qərəzsiz, heç kəsin şəxsiyyətinə toxunmadan həyata keçirilməlidir. Tənqidlə təhqir arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə.S.* Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Bakı, 1982, 182 s.
2. *Çələbiyev N.* Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005, 341 s.
3. *Muradzadə V.* Yaradıcılıq qabiliyyətləri. Bakı, 2013, 265 s.
4. *Həsənov A.M.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi. Bakı, 1993, 125 s.
5. <http://psi.Lib.ru/statyi/sbornik/prinsipd.htm>